

Євдокія Рачкевич. Жіноче обличчя нежіночої війни

*У війни немає обличчя,
А тільки очі і губи перепалені болем.*

*У війни немає обличчя,
Тільки зморене тіло і скалічена доля.*

*У війни немає обличчя
Лише дим і пилюка у жилах*

Ганна Верес

У війни, за людськими законами, не повинно бути жіноче обличчя. Завжди, у всьому світі і в усі часи воювали, за деякими виключеннями, чоловіки. Жінки були сестрами милосердя, вірно чекали з бойовищ батьків, братів, чоловіків, синів.

Але Друга світова війна змінила правила, і навіть узаконила участь жінок в бойовищах. Всупереч світовій практиці, наші жінки воювали, і воювали вони гідно, і гинули теж гідно. Навіть тепер, через 75 років після великої Перемоги, ще не вивчено та достойно не оцінено внесок жінок в тріумф Радянського Союзу над фашистською Німеччиною.

Пам'ять про жіночий подвиг в роки війни дуже довгий час була похована, адже жіночий досвід війни у радянській армії – це не лише героїзм і перемоги, але також і страждання і забуття. За даними головного управління кадрів Міноборони Союзу РСР, в 1991 році в СРСР налічувалося серед 12745 Героїв Радянського Союзу, жінок – всього 95.

Жінки в СРСР не були військовозобов'язаними, але, колосальні втрати військ вже на початку війни, привели до того, що в 1942 році в країні було проведено три масові мобілізації. Мільйони жінок не тільки замінили чоловіків у тилу на заводах та фабриках, на

полях, але й добровольцями пішли на фронт воювати, адже в історії країни проявився дивовижний феномен – феномен жіночої добровільності. Представниці прекрасної статі служили льотчицями, снайперами, військовими лікарями, розвідницями, водіями, штабістами, кухарями, зв'язківцями, сотні тисяч жінок були в ополченні, в партизанських загонах, в підпіллі. Тобто чисельність жінок, які носили воєнну форму під час війни – не менша 2 мільйонів.

Наша розповідь присвячена не тільки нашій землячці, комісару знаменитого 46-го гвардійського Червонопрапорного Таманського авіаполку нічних бомбардувальників **Євдокії Рачкевич**, а і її підлеглим – відважним дівчатам, що літали бомбити грізного ворога вночі на фанерних літачках з брезентовими крилами У-2 (з 1944 року назву літака змінили на По-2). Ми розповімо про долі лише деяких героїнь.

До початку Другої світової жінки масово не літали на бойових літаках в якості пілотів, штурманів, не брали участі в повітряних баталіях. Тільки в СРСР під час війни це стало звичайним явищем. Наприклад, американці та британці використовували дівчат-пілотів тільки для доставки літаків з заводів, де їх виробляли, до місця бойового вильоту.

В «Літописі Військового університету: рік за роком», який закінчила наша героїня, ми читаємо: *«Велику відвагу в роки війни проявила Євдокія Яківна Рачкевич... На початку Великої Вітчизняної війни Є. Я. Рачкевич відбула на фронт і разом з Героєм Радянського Союзу Мариною Михайлівною Расковою сформувала жіночий легкобомбардувальний авіаційний полк».*

Народилась Євдокія Яківна (дівоче прізвище – Андрійчук) в 1907 році в селі Березова, нині це село Наддністрянське

Мурованокуриловецького району Вінницької області, яке було в 20-ті роки прикордонним з Бессарабією. Вже її юність була героїчною. Підлітком на собі вона зазнала такі жорстокі тортури, як побиття шомполами. Їх отримала Дуся від бандитів, які розташувалися за Дністром, в Бессарабії, та час від часу нападали з погромами на подільські села. Ці катування не зломали її, а загартували характер. Одного разу дівчина допомогла прикордонникам вистежити ватажка великої банди контрабандистів. Підручні розбійника погрожували розправитися з юнкою. Неподалік від її рідного села розташувалася прикордонна застава і, щоб уберегти дівчинку від загибелі, начальник прикордонної застави запропонував їй перейти жити на заставу. В 15 років Євдокія почала там працювати. Життя тут було напруженим, сповненим небезпеки. Дуся виконувала дуже скромні обов'язки прибиральниці, санітарки і прачки, та все одно вона відчувала себе бійцем.

Як і вся молодь того часу, вона жадібно вчилася, не розлучалася з книгами. В 1928 році Євдокія закінчила річні юридичні курси та 2 роки працювала народним суддею у Кам'янець-Подільському, пізніше, у 22 роки – помічником прокурора міжрайонної комендатури у Житомирі.

З 1932 року, після заміжжя, вона працює в тій же самій дивізії, в якій служить її чоловік, районним інструктором по роботі з сім'ями військовослужбовців. Активно допомагає жінкам, підтримує їх і бореться за їх права. Така робота вимагала постійно заповнювати прогалини в юридичних знаннях. У 1934 році Євдокія вступає до Ленінградської Військово-Політичної Академії ім. Леніна (яку в 1938 році переводять до Москви). Вона була першою жінкою в СРСР, яка закінчила цей навчальний заклад та ще й з відзнакою. Два роки вона викладає у Ленінградському військовому училищі зв'язку, після цього – ад'юнктура в Військово-Політичній Академії, робота над дисертацією, захист якої було заплановано на листопад 1941 року. Але всі життєві плани перекреслює війна.

На фронті Євдокія Рачкевич з липня 1941 року. Вона отримує призначення в діючу армію на посаду комісара військово-польового шпиталю № 1366 Західного фронту. А через кілька місяців нове призначення. Під керівництвом Марини Раскової, якій в її 26 років, в числі перших жінок в країні, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, Євдокія Яківна стає комісаром групи формування авіаційної групи № 122. З цієї групи пізніше виросте знаменитий 46 гвардійський авіаційний полк. За роки війни 23 військовослужбовцям полку, а після війни ще 2 жінкам, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, такого досягнення не було в жодному військовому з'єднанні.

Одна з найстарших в полку (це в 35 років!!!) і, до речі, теж Дуняша (як і командир полку – Євдокія Бершанська), Євдокія Яківна Рачкевич, за сумісництвом штурман знаменитого полку. Її в полку називали «Мамочка» за те, що вона дійсно виявляла до дівчат материнську турботу, часто зверталася до своїх підлеглих не за статутом: «дитинко», «дівчинка», старанно допомагала налагоджувати такий необхідний найпростіший побут для своїх «дівчаток». Вона зуміла стати для них близькою людиною, а не просто керівником.

Аронова Раїса, старший льотчик полку, згадувала: *«У неї був багатий життєвий досвід і велике, добре серце. Чуйна, турботлива, вона швидко знайшла дорогу і до наших сердець... в душі кожна була рада цьому слову: в суворій фронтовій обстановці нам так не вистачало материнської теплоти та ласки».*

Герой Радянського Союзу Марина Чечнева згадувала, яке враження справила на неї Євдокія: *«Євдокія Яківна увійшла в життя льотчиків і штурманів так легко і непомітно, як ніби ми не один рік служили разом. Вона добре розуміла, що багато дівчат рішуче змінили своє життя, вперше покинули надовго рідну домівку, вперше зіткнулися з суворим армійським побутом. Особливо це стосувалося штурманів, вчорашніх студенток. Цю*

найбільш численну групу в першу чергу і опікала Рачкевич... з «нашою матусею» ми могли ділитися будь-якими, найпотаємнішими думками, переживаннями. Ми довіряли їй всі свої таємниці...».

Євдокія Рачкевич розуміла, як важливо бути в повітрі разом зі своїми льотчицями. У авіаційній школі в Енгельсі вона знайшла час вивчитися на штурмана – і літала так часто, як тільки їй дозволяло керівництво, зробивши під час військових дій 36 бойових вильотів для бомбардування живої сили і техніки ворога. Ще під час боїв під Новоросійськом Рачкевич зарекомендувала себе серйозним штурманом. Крім своїх обов'язків вона також допомагала споряджати літаки до бойових вильотів у нічний час.

Євдокія Яківна вела переписку з рідними і близькими льотчиць, штурманів, дівчат з технічного складу, заспокоюючи та вселяючи батькам гордість за своїх героїчних доньок. Не раз очолювала колону наземного ешелону при перебазуванні полку на нові аеродроми. В поемі про полк, яку написала штурман Іра Каширіна, є такі рядки про Євдокію Рачкевич:

Сначала мы были девчонки-юнцы.

Она нас работе и жизни учила,

Да так, что завидовать могут отцы.

Вже потім, після війни її «донечки» напишуть про неї: *«І коли хто-небудь «здавав», поруч завжди виявлялася Євдокія Яківна. Дивно тонко зміла вона підійти до людини, знайти єдине вірне слово, часом ласкаве, а іноді і суворе, щоб підбадьорити, вселити надію, не дати розкиснути. Від посмішки Рачкевич ставало легше на душі, а її вимогливість підтягувала дівчат».*

Євдокія Яківна Рачкевич мала багато нагород, у тому числі: два ордени Червоної Зірки, орден Червоного Прапора, орден Вітчизняної війни I ступеня.

*** * ***

Зі старих світлин на нас дивляться молоді, тендітні дівчата, їхні легендарні долі стали прикладом любові до рідної землі та самопожертви.

Євдокія Носаль

Євгенія Руднева

Віра Білик

Різні шляхи привели цих дівчат на війну. Трагічна доля українки Євдокії Носаль. Уродженка запорізького краю, вчителька початкових класів та одночасно інструктор Миколаївського аероклубу, вона прийшла на фронт, переживши смерть новонародженого сина, який загинув після бомбардування німцями пологового будинку. Євдокія вижила, а тіло свого сина вона знайшла під руїнами лікарні. Вона перша в 46-му Гвардійському Таманському полку була удостоєна звання Героя Радянського Союзу. Посмертно... А їй було всього 25...

Ще дві льотчиці, як і Євдокія Носаль, запоріжанки, теж були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, і теж – посмертно. Це Євгенія Руднева (їй було 24 роки), штурман полку та Віра Білик (загинула у 23 роки).

Разом з льотчицею Анною (Панною) Прокопьевою Женя Руднева, в минулому студентка III курсу московського Університету, майбутній астроном, здійснювала свій 645-й бойовий виліт. Над ворожою

ціллю літак був обстріляний і загорівся. Через кілька секунд внизу вибухнули бомби – штурман Руднева, перш ніж літак спалахнув факелом, встигла скинути їх на ціль. Літак упав за лінією фронту, і лише через 20 років останки загиблих героїнь були відшукані Євдокією Яківною та з почесними захоронені.

Центр по малим планетам обсерваторії Цинциннаті, США, присвоїв планеті №1907 ім'я Жені Рудневої. *«Відтепер ця невід'ємна частинка Сонячної системи, – зазначається в «Почесному свідоцтві», – називатиметься «мала планета (1907) Rudneva».* Женя дуже любила небо і залишилася там навічно...

«Жили-були дівчата... смішліві і серйозні, жваві і сором'язливі ...Майже дорослі, майже самостійні, вони мріяли про велике, яскраве, цікаве життя... У лиху годину мати Батьківщина покликала їх - і вони наділи солдатські шинелі... На винищувачах і бомбардувальниках вони, ні в чому не поступаючись чоловікам, громили ворога. І виявилось, що у радянських дівчат залізний характер, тверда рука, влучне око... », (О. Маресьєв, «Пам'ять серця», Герой Радянського Союзу, легендарний радянський військовий льотчик, який продовжував воювати після ампутації ніг з протезами на літаках-винищувачах).

Ось такими юними студентками вони були перед відправкою до війська.

На фото майбутні Герої СРСР Євгенія Руднева (у верхньому ряду третя зліва), Катя Рябова (в другому ряду перша справа), Дуся Пасько (в першому ряду третя зліва).

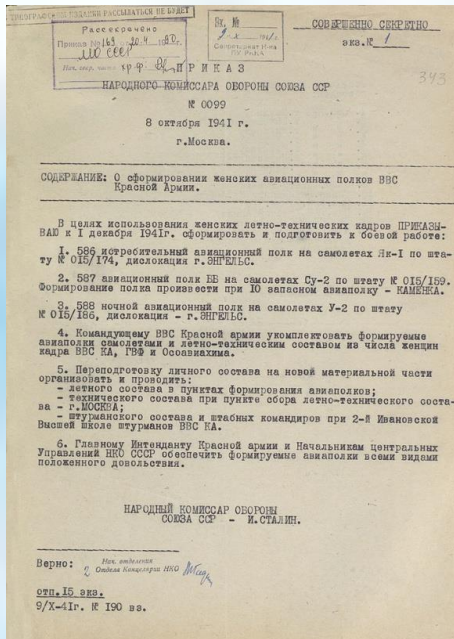
Згідно з Положенням про нагороди до звання Героя Радянського Союзу можна представляти льотчика або штурмана, який зробив на літаку У-2 більше ніж 500 успішних нічних бойових вильотів. Пілотам дівочого полку належать абсолютні рекорди по кількості бойових вильотів, виконаних в Другу світову. Це – Ірина Себрова (1004 бойових вильотів), Наталія Меклін (Кравцова) (980 бойових вильотів), Жигуленко Євгенія (968 вильотів). Семеро дівчат зробили більш ніж по 900 бойових вильотів, сім - більше 800, п'ять - більше 700. Жодний з пілотів-чоловіків навіть не наблизився до такого досягнення.

Ідея створення жіночого авіаційного полку належала Марині Расковій, штурману-пілоту, знаменитій у ті часи жінці. У 1937 році Раскова, як штурман, брала участь у встановленні світового авіаційного рекорду дальності польоту. У вересні 1938 року Поліна Осипенко, Валентина Гризодубова і Марина Раскова виконали безпересадочний переліт Москва - Далекий Схід тривалістю понад 26 годин та встановили жіночий світовий

авіаційний рекорд далечини польоту. В той знаменитий політ була здійснена вимушена посадка літака на фюзеляж. Штурман Раскова за наказом командира Гризодубової вистрибнула з парашутом в тайзі, тому що аварійне приземлення було небезпечним для неї, шанс залишитися живою в передній частині кабіни був невеликий. Маючи з собою в кишені всього дві плитки шоколаду, Марина йшла по лісовій гущавині до місця посадки літака 10 діб.

Завдяки особистому знайомству зі Сталіним, Раскова зустрілася і отримала його згоду на формування жіночих бойових авіачасти.

8 жовтня 1941 року підписано секретний наказ за № 0099 про формування жіночих авіаційних полків. Було вирішено підготувати до бойової роботи три полки: винищувальний на літаках «Як-1»; ближніх бомбардувальників на літаках «Су-2»; нічний авіапункт на літаках «У-2». Організацію по створенню полків доручили Расковій.

Костянтин Симонов, автор відомого вірша «Жди меня», в 1942 році так писав про неї: *«Марина Раскова вразила мене своєю спокійною і ніжною російською красою. Я не бачив її раніше і не думав, що вона така молода і в неї таке прекрасне обличчя».*

Дивовижна, смілива жінка загинула в 1943 році в авіакатастрофі, що сталася при складних метеоумовах біля села Михайлівка в Саратовській області. Марину Раскову кремували, а урну з її прахом помістили в Кремлівській стіні.

Після наказу Сталіна восени 1941 року в Академії ім. Жуковського починається формування жіночих полків. Організацію полку нічних бомбардувальників було доручено 28-річній Євдокії Давидівні Бершанській, досвідченому пілоту з 10-річним стажем інструкторської роботи, а комісаром полку призначили нашу краянку Євдокію Яківну Рачкевич. До речі, Євдокія Бершанська за всю історію війни стала єдиною жінкою в радянській армії, яку нагородили двома полководницькими орденами: Суворова III ступеня та Олександра Невського.

*На фото:
комісар Євдокія Рачкевич та
командир полку Євдокія
Бершанська*

Москва в листопаді 1941 – вже прифронтове місто, тому формування полків переводять в Енгельс, що розташований поблизу Саратова, і де знаходилась одна з авіашкіл. Розраховану на три роки програму військовоавіаційної школи, курсантки мали пройти за вісім місяців.

У винищувальний та бомбардувальний полки відбирали найбільш досвідчених льотчиць, техніків та озброєнців набирали зі спеціалістів-чоловіків, які вже працювали з цими типами літаків. Третій полк на літаках У-2 створюють повністю жіночим, з менш досвідченими пілотами, штурманами та техніками. Це був єдиний в історії світової авіації полк, що складався виключно з жінок. Всіх дівчат полку об'єднувала сила духу, любов до Батьківщини, відданість своїм переконанням та ідеалам.

Майбутні пілоти повинні були відповідати певним критеріям: мати стаж льотної підготовки в авіаклубах та технічну освіту. Наприклад, прямо зі студентської лави Московського Державного університету в жовтні сорок першого року в льотну школу відправилися добровольцями 17 дівчат (три з них загинули, шістьом було присвоєно звання Героя Радянського Союзу).

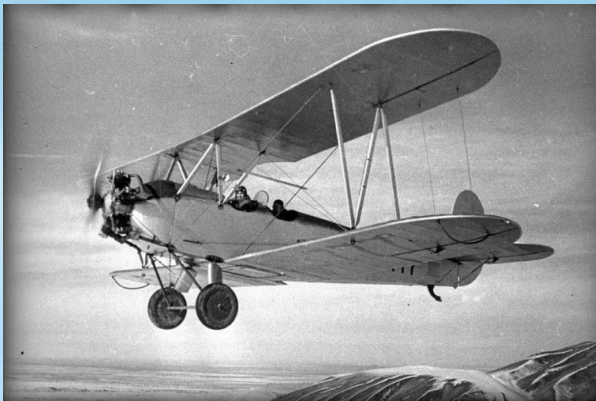
Після важкого та наполегливого навчання, що тривало по 12 годин на добу, вже в травні 1942 року полк вилетів та прибув на фронт в район Північного Кавказу. Тоді чисельність бойової частини становила 115 осіб, більшість – дівчата у віці від 17 до 22 років. Перший бойовий виліт відбувся 12 червня 1942 року в районі Сальських степів. Дівчата воювали на Дону, в районі річки Міус та міста Ставропіль.

Основне бойове завдання полку полягало в тому, щоб знищувати артилерійські точки противника, прожектори, склади з паливом і боєприпасами, переправи через річки; бомбити ворожі аеродроми. Ольга Голубєва, штурман полку, потім, після війни згадувала: *«А що ж я знала на війні? Та нічого, крім непосильної роботи – польотів, непрохідної втоми. Та ще важкий фронтовий*

побут, то в холоді, то в курній задусі, нескінченні нічні польоти у відкритій, що продувається з усіх боків кабіні По-2, постійні недосипання, вогонь зеніток, прожектори, ворожі винищувачі, які підстерігають тебе...».

В кінці 1942-го жіночий полк обороняв Владикавказ. Вже тут, на Північному Кавказі, ворог пізнав силу і точність бомбових ударів радянських льотчиць. За бої на Кавказі найкращі пілоти полку отримали свої перші бойові нагороди.

На початку 1943 року, в період наступу радянських військ на південь, жіночий авіапункт брав найактивнішу участь в розгромі відступаючих фашистських частин: бомбив ешелони, автоколони, скупчення військ ворога. За відмінне виконання бойових завдань в лютому 1943 року полку було присвоєно звання «гвардійського». Він

першим в дивізії був удостоєний такої нагороди і став іменуватися «46-й гвардійський полк легких нічних бомбардувальників».

Авіачастина під керівництвом Бершанської брала участь в суворих зіткненнях з ворогом за визволення Кубані та Таманського півострова, льотчиці також внесли свою частку у визволення Новоросійська. В тяжких боях за це місто, полк виконав наказ командування: був розбомблений німецький штаб, який знаходився в центрі міста. Завдання було дуже ризикованим, адже екіпажам належало виконувати його в світлий час доби, та був дуже великий ризик великих втрат тихохідних літаків від вогню німецької протиповітряної оборони. Але наказ льотчиці виконали.

За бойову відзнаку в цих боях та успішні бойові дії при прориві оборонної смуги ворога «Блакитна лінія» полк отримав почесну назву – Таманський.

Ледве на фронті почав діяти жіночий полк, як в німецьких штабних документах став фігурувати термін «російська москітна

авіація» або презирливе «Рус фанер», яке швидко змінилося на відоме всім **«нічні відьми»** – і закріпилося намертво.

Фашисти з ненавистю так стали називати сміливих жінок-авіаторів. Радянські пілоти жартома, не вірячи в професіоналізм дівчат, спочатку називали полк Бершанської – «Дунькін полк», так як командиром полку «нічних відьом» та ще й комісаром були дві Євдокії.

Начальник штабу Ірина Ракобольська згадувала: *«Ми відчували, що і дивізія, і Армія брали наш необстріляний, недосвідчений полк неохоче, боялися сліз і жіночих примх... Льотчики з сусідніх чоловічих полків дивилися на дівчат з відвертою іронією і називали нас «бабин», або «Дунькін», полк...»*.

Проте невдовзі ставлення до дівчат-пілотів різко змінилося, льотчики чоловічих частин почали ставитись з повагою та захопленням, називали «сестричками», а піхотинці писали теплі листи та називали «небесними створіннями».

А «небесні створіння» жіночого полку здійснювали справжнісінькі подвиги у фанерних відкритих «У-2», літаках з брезентовими крилами, що спалахували яскравим факелом від запальної кулі.

Ракобольська в спогадах пише: *«Одного разу редакція армійської газети отримала лист від солдата піхоти, він був не дуже грамотним, але цікавим. «Дехто каже, що таке жінки? Як часто до них погано ставляться. А у нас тут літають жінки на літаках. Ми називаємо їх «наші Марусі». Ми цим Марусям дуже вдячні. Як тільки вони з'являються вночі над німецькими частинами, німці відразу перестають стріляти, і ми можемо спокійно відпочивати, навіть спати... Ми просимо наш лист надрукувати в газеті, щоб всі знали, які вони – наші Марусі, і як вони нам добре допомагають...»*

Гітлерівці асоціювали шум підлітаючих до них У-2 зі шкрябанням мітли. Щоб виправдати свій переляк, вони видумали

навіть цілу легенду, ніби то «нічні відьми» тому так добре бачать вночі, що їм якісь уколи роблять або таблетки дають, от вони і такі затяті. *«Від літака У-2 немає життя, печі і багаття розпалювати не можна – літак У-2 бачить їх і кидає туди бомби, він всюди нас знаходить, нам доводиться всю ніч сидіти в траншеях, щоб не мати групових втрат»* – зізнавався один з полонених солдатів вермахту.

З перших днів Вітчизняної війни У-2 почав приносити армії величезну користь. На ньому вивозили поранених, він слугував для зв'язку з партизанами в тилу противника, для розвідки.

У-2, або багатоцільовий біплан Полікарпова, наймасовіший літак в історії авіації (тільки за роки війни було виготовлено 11 тисяч літальних апаратів). На крилах цього маленького літака радянські пілоти наводили жах на фашистських нелюдів та здобували перемогу в боротьбі з загарбниками. Літак простої конструкції У-2, що став легендою Другої Світової війни, був створений в 1927 році талановитим радянським конструктором Миколою Миколайовичем Полікарповим, назву По-2 літак отримає набагато пізніше – лише в 1944 році після смерті конструктора в данину поваги до його пам'яті. Полікарпов, мабуть, найбільш трагічна фігура в історії радянської авіації, деякі дослідники вважають причиною його незатребуваності загибель під час випробувань полікарпівського винищувача І-180 улюбленця Сталіна – Валерія Чкалова.

У мирний час літак використовувався як навчальний, ставши справжньою літаючою партою для тисяч і тисяч радянських льотчиків, активно використовувався в сільському господарстві. У роки війни машина перекваліфікувалася в легкий нічний бомбардувальник, який на невеликій висоті майже безшумно

підходив до цілі і бомбив позиції ворога, залишаючись непоміченим для противника. Через те, що в конструкції У-2 практично не застосовувався метал, виявити його за допомогою радіолокаційних станцій було мало ймовірно. Тихий, малопотужний мотор «етажерки» дозволяв серед ночі непомітно підбиратися до цілей і несподівано «звалюватися» на голови противника. Вдень ці літаки були іграшками для биття хоч для зенітного знаряддя, хоч для ручної гвинтівки. Але вночі боротьба з ними різко ускладнювалась.

Стійкий у польоті, легкий в управлінні У-2 не потребував спеціальних аеродромів і міг сісти і на сільській вулиці, і на узліссі. Підлітаючи до мети, пілот міг вимкнути мотор – і в абсолютній тиші на німців падали бомби.

Зі спогадів Ірини Ракобольської: *«Однак – завжди є своє «але» – вночі без радіо, без захисту і прикриття, при повному маскуванні на землі треба було точно вийти на ціль і вразити її; без приводних прожекторів знайти свій аеродром, де посадкова смуга позначалася найчастіше ліхтарями, відкритими лише з одного боку. Льотчики говорили: «Треба сісти за цигарку командира полку»».*

Для дівчат кожен виліт бойового тихохода був небезпечним. А чи багато потрібно, щоб збити літак, що складається з фанери і перкаля? Одна ворожа запальна куля могла перетворити його в палаючий вогняний смолоскип! Марина Чечнева згадувала: *«Небезпека була всюди: над тобою, під тобою, попереду і ззаду. Вона стискала з усіх боків, немов лещатами. Чи дивно, що, приземлившись, ми довго приходили до тями».*

У-2 не мав радіозв'язку, приладів нічного бачення. У тісних кабінах не повернутися, бойовий екіпаж – пілот і штурман, озброєння – у льотчиці пістолет, у штурмана сигнальна ракетниця. Бомбоскидачем утримували три стокілограмові бомби, освітлювальні бомби штурман тримала на колінах і скидала їх руками. Дівчата самі створили приціли, яких не було в літаку (і назвали їх ППР –

«проще пареной репы»). Тільки в кінці війни встановили в хвості літака кулемет, а екіпаж забезпечили парашутами.

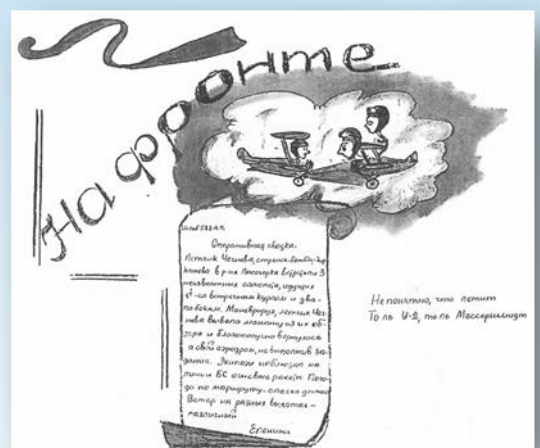
Герой Радянського Союзу Надія Попова згадувала: «Ми повинні були самі розглядати зверху ціль, на яку треба скинути бомби. А для цього доводилося максимально знижуватися. В цей час, вловивши звук наших моторів, німецькі зенітники прагнули зловити нас в прожектора і відкривали вогонь. Ці прожектора для нас були загибелі подібні, тому що вони засліплювали льотчика, і тоді пілотувати було вкрай нелегко. Кожен раз доводилося стискати себе в грудочку, щоб точно скинути бомби, а ще гірше - не спасувати перед таким шквалом вогню, який на нас обрушували, не звернути в бік. Адже серед нас були і такі, які і сіреньких мишок боялися ...».

І цих красунь (тільки вдивитися в ці фотографії фронтової пори!) вороги прозвали «нічними відьмами».

На світлинах: Герої Радянського Союзу Наталія Меклін, Ніна Уль'яненко, Євгенія Жигуленко, Народний Герой Казахстану Хиваз Доспанова

Дівчата авіаполку були яскравими особистостями: математиками, фізиками, істориками, що стали в воєнний час віртуозами пілотажу. У перервах між боями вони проводили філософські конференції, випускали літературні журнали, писали вірші. Наталія

Меклін написала «Молитву льотчика»:

*Господи, избавь нас от строевой,
Дай нам цель на передовой,
Пошли нам боевую задачу
И лунную ночь в придачу...
Выведи из ада в рай,
Дай бомбить передний край,
И чтоб долго нас не мучить,
Ты пошли нам склад с горючим...*

В одній із ескадрилій випускалася гумористична стінна газета, в якій були розміщені «Заповіді жіночого полку». Ось деякі з них:

*«Гордись, ты женщина. Смотри на мужчин свысока!
Не отбивай жениха от ближней!
Не завидуй другу (особенно если он в наряде)!
Не стригись. Храни женственность!
Не топчи сапоги. Новых не дадут!
Люби строевую!
Не теряйся!»*

Страшна смерть чатувала на дівчат у кожному польоті, гинули вони і в небі і на землі. Однополчани згадують про Ірину (Глафіру) Каширіну: «...літак приземлився на оранку. Німці бігли до нього, щоб

захопити льотчиків живими. Колишній тракторист, який мешкав неподалік, бачив, як льотчиці вистрибнули з кабін. Озираючись, шукали шлях до порятунку... Німці ж були поруч. Ось-ось їх схоплять! Одна з льотчиків зірвала з голови шолом, по плечах розсипалися світле волосся. Це - Іра, зрозуміли ми, у неї були світле хвилясте волосся. Вона вихопила з кобури пістолет, приставила його до скроні і –

вистрілила ... не вижила і Валя Полуніна, Ірина льотчиця. Там же її вбили».

Трагічно склалася доля Героя Радянського Союзу Ольги Санфірової. У Енгельсі, під час навчальних тренувальних польотів, Санфірова пролетіла під лінією високовольтних проводів, зачепившись за них, розбила машину. Трибунал визнав її винною і присудив десять років позбавлення волі. Полк на фронт вилетів без неї. Командування полку просило допомогти Санфіровій повернутися в полк та в боях спокутувати свою провину і отримало дозвіл. На третьому бойовому вильоті вночі літак був збитий. Ользі з напарницею Руфіною Гашевою вдалося посадити машину на ворожій території. Дві доби вони добиралися через лінію фронту. Врятувало те, що недалеко були плавні: болото і очерети, які вони знайшли по кумканню жаб. В плавнях дівчата ховалися від німців. Руфіна потім згадувала, що ще довго для неї «жаб'ячий спів» був приємніший за спів солов'я. Вже в Польщі, під час повернення з бойового завдання, літак Санфірової-Гашевої підпалили німці. Дівчата, вистрибнувши з парашутом, потрапили на нейтральну смугу, що була замінована. Ольга Санфірова приземлилася та підірвалася на протипіхотній міні, а Руфіну, яка втратила свідомість, на руках виніс радянський боєць.

На фото: Олена Салікова та Анна Висоцька (праворуч) парашутного та планерного спорту, з чотирнадцяти років займалася планеризмом.

У 1937 році переїхала в Єреван, там поступила на пілотне відділення єреванського аероклубу, закінчивши його на відмінно. Стала льотчиком-інструктором, збиралася вступати до авіаційного інституту. Але все перекреслила війна. Анна разом з братами Яковом, Антоном та Леонідом пішла на фронт, додому після війни живим повернувся лише Яків... Висоцька була зарахована до 145-ї окремої авіаескадрильї, що базувалася в Тбілісі, в 1943 році перевелась в 46-й гвардійський полк льотчицею в ланці Марини Чечневої. Анна встигла зробити всього 19 бойових вильотів та була збита в ніч на 1 серпня 1943 року, загинувши разом зі штурманом Галиною Докутович.

*Герої Радянського Союзу
Руфіна Гашева і
Наталія Меклін (Кравцова)*

Борис Ласкін, письменник, у 1944 році побував у розташуванні 46-го гвардійського полку. Як поетично пише він про Руфіну: *«Спробуйте собі уявити Джульєтту в комбінезоні. Нехай вона надіне унти, шолом, рукавички. Нехай підпережеться ременем з кобурою. Станеться диво – виникне військовий льотчик, але при цьому не зникне Джульєтта. Це не парадоксальне порівняння. Це саме так. Тиха, дуже поетична, ясноока – ось, яка ця дівчина з ім'ям Руфіна».*

Після війни Євдокія Рачкевич згадувала: *«Наш полк посилали на виконання найскладніших завдань, ми літали до повної фізичної знемоги... Політ тривав близько години – досить, щоб долетіти до*

цілі в найближчому тилу або на передовій противника, скинути бомби і повернутися додому... Працювати доводилося і в кинджальних променях німецьких прожекторів, і при сильному артобстрілі. Завдання стояло одне – вимотати противника безперервним нічним бомбардуванням».

17-22-річні красуні з настанням ночі сідали у відкриті по пояс кабіни і летіли бомбити фашистів. За ніч встигали обернутися 5-6 разів. На аеродромі їх чекали такі ж юні створіння, щоб підвісити нові бомби по 150-200 кг. Дівчата-пілоти з великою любов'ю згадують роботу своїх бойових подруг – механіків, яким доводилося працювати цілодобово. Вночі – заправка літаків, вдень – обслуговування літака і ремонт.

На фото: механіки полку

«Підполковник Бершанська, тридцятирічна жінка, командує полком цих чарівних «чаклунок», які літають на легких нічних бомбардувальниках, призначених для дій вночі. У Севастополі, Мінську, Варшаві, Гданську – всюди, де б вони не з'являлися, їх відвага викликала захоплення всіх льотчиків-чоловіків», – писав у своїх спогадах в книзі «Нормандія – Німан» один з кращих французьких військових льотчиків барон Франсуа де Жофр де Шабриньяк.

Газета «Правда» від 26 лютого 1945 року

Мужні дівчата-авіатори спеціально потрапляли в перехрещення прожекторних променів, тим самим відволікаючи на себе увагу противника і даючи можливість іншим екіпажам скинути смертоносний вантаж на позиції ворога, фактично, молоді льотчиці і їх штурмани були смертницями, які розуміли, що шансів врятуватися при попаданні під вогонь ворожих зеніток або гармат німецьких винищувачів у них дуже небагато.

Ірина Ракобольська розповідала, як восени 1943 року на півострові Крим, у рибальському селищі Ельтиген, висадився наш десант. Німцям вдалося оточити десантників. Уявляєте собі двір сільської школи? Ось на такому клаптику і оборонялися воїни. У них закінчувалися боєприпаси, продовольство, медикаменти. Скинути потрібне з винищувачів і штурмовиків не вдавалося, вони проскакували шкільний двір за частки секунди. Тоді командування фронту звернулося до «небесних ластівок». Дівчата філігранно виконали завдання, протягом 26 днів скидаючи з літаків захисникам і продовольство, і боєприпаси на крихітну ділянку шкільного двору.

В книзі Героя Радянського Союзу генерал-майора Василя Гладкова «Десант на Ельтиген» читаємо: *«Для нас, десантників, які перебували в Ельтигені, відважні льотчиці були найдорожчими людьми на світі; тоді, в листопаді, вони нас врятували від смерті».*

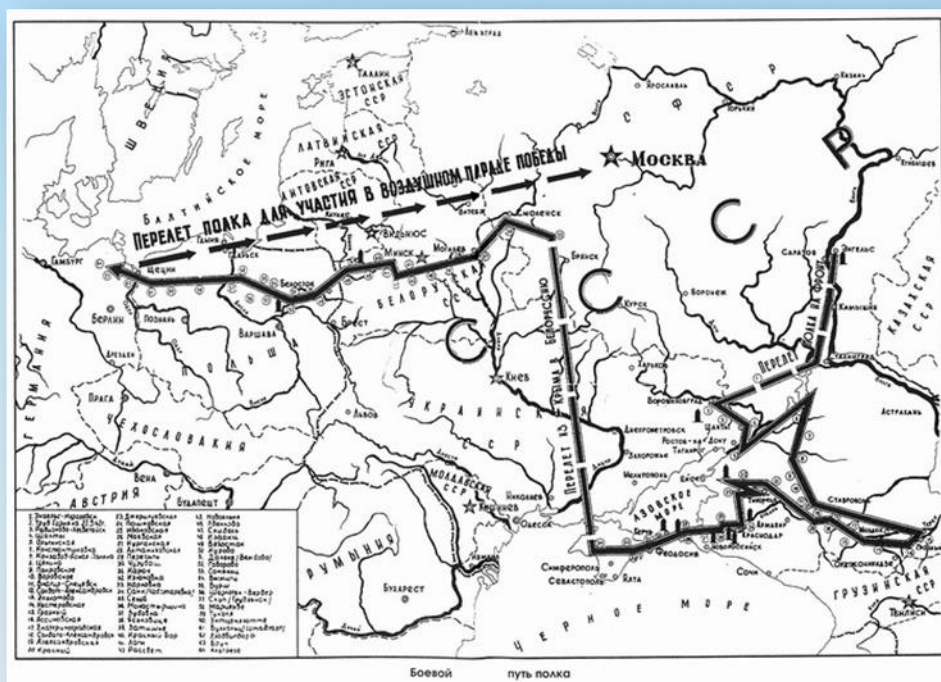
Письменник Борис Ласкін описав такий випадок: *«Одного разу вночі, коли наші частини стояли в обороні на р. Міус, над лінією фронту пролетів низько-низько літак По-2. Над самими окопами*

літак прибрав газ, і звідти почувся гнівний жіночий голос: «Що ж ви сидите, чорт вас візьми! Ми бомби возимо, бомбимо фріців, а ви не наступаєте!» У цю ж ніч підрозділ піхоти перейшло в атаку, захопило кілька бліндажів і дотів супротивника...».

«Нічні відьми» брали участь в боях за Кубань, Кримський півострів, Білорусію. Після того, як радянські війська перетнули кордон, льотчиці воювали на території Польщі за звільнення від окупантів Варшави. На початку 1945-го 46-ий полк бився вже на території Пруссії і в останні місяці війни брав участь у легендарній Вісло-Одерській наступальній операції, переможно фінішувавши в Берліні.

«І три жіночих авіапалки, створені Расковою, пройшли нелегкий бойовий шлях від Волги до Німеччини. Вони громили ворога за свою обпалену юність, за спалені міста і села, за згорілих подруг і за легендарного командира Марину Раскову...».

Карта-схема бойового шляху 46-го Червонопрапорного Гвардійського Таманського полку

Льотчиці полку за час війни здійснили 23672 бойових вильотів, скинули на ворога 2 902,98 тонн бомб, 26 тис. запалювальних снарядів, літаки полку напрацювали 28 676 годин у повітрі.

Після війни маршал Рокосовський напише: *«Нас, чоловіків, завжди вражала безстрашність льотчиць, які піднімалися в повітря на тихохідних літаках і гнобили ворога нескінченними бомбардуваннями. Одна в нічному небі, над ворожими позиціями, під сильним зенітним обстрілом, льотчиця знаходила ціль і бомбила її. Скільки вильотів – стільки зустрічей зі смертю».*

15 жовтня 1945 року 46-й гвардійський Таманський Червонопрапорний ордена Суворова III ступеня нічний бомбардувальний авіаційний полк було розформовано. Особовий склад був демобілізований...

*На фото: комісар Рачкевич
приймає прапор полку у
начальника штабу
Ракобольської для передачі в
музей Радянської Армії, 1945 рік*

Життя однополчан після війни складалося по-різному: хтось повернувся до колишнього життя, а хтось вже не зміг прийняти своє існування у мирний час без війни, адже багато з них пішли на фронт зі шкільної або студентської парти. Але через багато років після закінчення війни всіх їх все ще будуть переслідувати страшні сни про війну.

«Нам усім досі сняться іноді військові ночі: чорне небо, сліпучі промені прожекторів, спалахи розривів зенітних снарядів, полум'я палаючих літаків. Прокидаєшся з серцем, яке вискакує з грудей. Потім з полегшенням зітхаєш: добре, що це тільки сон!».

Для Євдокії Яківни Рачкевич метою життя після війни було об'єднати ветеранів полку, увіковічнити пам'ять про загиблих в боях льотчиць. Всього полк втратив в битвах та від ран і хвороб 32 дівчини – молодих, красивих, зовсім юних.

*Мы заживо сгорали в самолётах,
Как факелы Победы вам светя,
Тонули с парашютами в болотах,
Но воскресали, всё-таки летя.
За всех детей летели сквозь метели,
За всех детей сквозь тысячи смертей,
Хотя в короткой жизни не успели
Баюкать наших собственных детей...*

Дівчата-пілоти більше смерті боялися потрапити живими в полон, тому перед вильотом обов'язково залишали всі документи в полку. Через це могили деяких загиблих вдалося знайти не відразу після війни.

Євдокія Рачкевич провела величезну пошукову роботу. В похилому віці, з хворими ногами, об'їздила та пішки пройшла (а це майже 1200 кілометрів) всі місця, де імовірно потерпіли аварію на літаках без вісті зниклі дівчата, розшукала місця захоронення абсолютно всіх

льотчиць полку. Все робила задля того, щоб пам'ять про них не піддавали ганьбі недовіри і підозрі в зраді. Саме їй вдалося виявити поховання Євгенії Рудневої та Прокоф'євої Анни, що загинули під Керчю. Євдокія Яківна

розшукала могили командира ескадрильї Люби Ольховської та Віри Тарасової, які загинули в бою під селищем Сніжне через 23 роки по їх смерті. А тоді, в травні 1942 року, начальник штабу полку відправила рідним Віри і Любові повідомлення про те, що дівчата пропали без вісті і всі ці роки сім'ям була невідома доля загиблих героїнь! Завдяки Євдокії Яківні, цій чудовій жінці, в 46-му нічному бомбардувальному авіаполку немає зниклих без вісті, всі місця поховання героїчних льотчиць встановлені. Дякуючи Євдокії Рачкевич рідні дізналися про долі загиблих, були урочисті поховання останків льотчиць, установка обелісків, увічнення пам'яті героїв на їх Батьківщині.

Померла Євдокія Яківна Рачкевич 7 січня 1975 року, похована на Хованському кладовищі в Москві.

У Евдокии двести дочерей,
И за глаза её зовут все мамой.
Но горько хоронить своих детей...
Большое сердце мамы, лучшей самой
Согреет душу девочкам своим...
Все до одной девчонки те герои,
На небесах теперь спокойно им,
А тем, кто выжил, поклониться стоит.

Герои Советского Союза – студентки МГУ: Антонина Зубкова, Евдокия Пасько, Екатерина Рябова, Ирина Ракобольская, Нина Лобковская (фото Б.Н. Ярославцева, 1947)

Для тих жінок, які поверталися з фронту, теж існували серйозні виклики мирного життя, війна накладала відбиток на їх сприйняття світу на все життя. Комуś пощастило зробити серйозну кар'єру на державній службі або в

партійних органах, хтось прожив життя звичайних трудівниць. Так, Хіуаз Каіровна Доспанова займала пост секретаря Президії Верховної Ради Казахської РСР, потім секретаря Алма-Атинської міського комітету партії.

Після фронту 10 студенток Московського Університету повернулися до навчання, четверо стали професорами і докторами наук, двоє – кандидатами. Ірина Ракобольська стала вченим-фізиком, захистила докторську, написала підручник з ядерної фізики, керувала кафедрою, була професором університету. Руфіна Гашева закінчила Військовий інститут іноземних мов, працювала викладачем, старшим редактором видавництва, похована у Москві.

Бойові шляхи 46-го гвардійського і 889-го нічного легкобомбардувального авіаполку постійно пролягали поруч, вони входили в одну авіадивізію, літали на однакових літаках, розташовувалися часто на сусідніх аеродромах. Євдокія Бершанська після війни вийшла заміж за командира сусіднього полку Костянтина Бочарова, працювала в комітеті радянських жінок, а також в комітеті ветеранів війни, похована у Москві.

Євгенія Андріївна Жигуленко, або як її звали бойові подруги «Жигулі», після війни служила штурманом на Далекому сході, закінчила Військово-політичну академію, після відставки, пов'язаної з скороченням Радянської Армії Хрущовим, працювала начальником управління культури в Сочі, в міністерстві культури в Москві. Її кар'єра складалась успішно, але Євгенія Андріївна вирішила почати життя, як кажуть, з чистого аркуша, і у 56 років закінчила Всесоюзний державний інститут кінематографії. Працювала режисером на кіностудії імені А. М. Горького.

*Кадр з фільму
«В небо «Ночные ведьмы»»,
Ніна Меншикова в ролі комісара
полку та Валерія Заклунна
в ролі командира полку*

Цю професію Жигуленко вибрала не випадково – вона хотіла увіковічнити пам'ять про участь унікального жіночого гвардійського полку нічних бомбардувальників в боротьбі з загарбниками. У 1981 році жителі Радянського Союзу побачили її знаменитий фільм «В небі «нічні відьми»», присвячений пам'яті тих, хто воював у 46-му гвардійському нічному бомбардувальному авіаполку, в якому вона служила. Прообразами героїнь фільму були бойові подруги Жигуленко.

Євгенія Андріївна Жигуленко зняла фільм «Одна доба з тисячі ста», військово-пригодницький фільм «Без права на провал». Вона збрала величезний фото- і кіноархів документальних матеріалів, який передала музею Великої Вітчизняної війни.

Хотілось би нагадати ще про фільм, знятий в 1945 році, і який відрізнявся вражаючою душевністю, легкістю і особливим життєрадісним настроєм, «Небесный тихоход». Можливо, хтось його не дивився, але, мабуть, багатьом знайома пісня: «Первым делом, первым делом - самолеты, Ну, а девушки? А девушки – потом».

Так от, фільм присвячений війні, коханню та дівчатам жіночої ескадрильї, які літали на У-2.

Неможливо не згадати ще про фільм видатного режисера Леоніда Бикова «В бой идут одни старики». Прообразом Зої стала Герой Радянського Союзу Надія Попова, заступник командира ескадрильї 46-го гвардійського полку нічних

*На фото: Євгенія Симонова в
ролі Маші Попової та Ольга
Матешко в ролі Зої Молчанової*

бомбардувальників. Сцена знайомства з дівчатами, коли льотчики-чоловіки з подивом виявляють, що у гостей більше орденів і

медалей, ніж у них, була в дійсності. На відміну від своєї героїні, Надія пройшла всю війну і пізніше вийшла заміж за Семена Харламова.

Вони познайомилися, коли їхали поранені в одній санітарній машині, а 23 лютого 1945 року одним Указом Президії Верховної Ради СРСР Анастасії (за паспортом) Поповій і Семену Харламову було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу. Так закоханих «заручило» вище керівництво країни. 10 травня 1945 року Семен з Надією в Берліні, на будівлі Рейхстагу накреслили: «Надя Попова з Донбасу. Семен Харламов з Саратова», цей день вони вважали днем свого весілля. Генерал-полковник авіації Семен Ілліч Харламов був замісником маршала авіації Покришкіна. Під час зйомок «В бой идут одни старики» він виконував обов'язки головного консультанта сценариста та режисера фільму Леоніда Бикова.

Биков – режисер дивно точний в деталях, в сцені, де дівчата - льотчиці сидять в гостях у льотчиків, одна з них тримає ляльку, одягнену у військову форму. Така лялька-талісман була у штурмана жіночого батальйону нічних бомбардувальників Галі Докутович. Дівчата самі пошили лялечці форму, і Галина завжди брала її з собою на бойові завдання. 73 бойових вильоти було на рахунок у ляльки-талісмана. А одного разу Галя забула талісман в кімнаті. З цього бою вона не повернулася ...

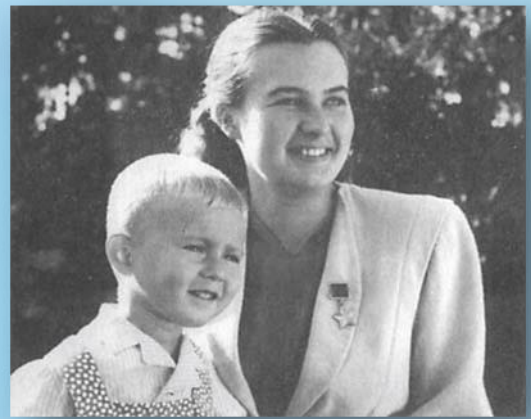
Дуже яскравою та трагічною була повоєнна доля Марини Чечневої. На початку війни їй було всього 17 років, вона виконала 810 бойових вильотів і була представлена до звання Героя. Марина після війни не пішла з авіації, а залишилася літати в спортивному загоні разом зі своїм чоловіком – Давидовим, також Героєм Радянського Союзу, який в воєнні роки був командиром сусідньої ескадрильї штурмовиків. До речі, коли закінчилася війна, він приїхав до Євдокії Бершанської просити Марининою руки.

Багато разів вони з чоловіком брали участь в повітряних парадах. Марина встановила два світових рекорди: на дальність польоту на машині Як-1 і на швидкість на Як-18, стала майстром спорту. В 27 років вона стала вдовою, чоловік її загинув в авіакатастрофі, рятуючи літак. Марина Павлівна почала писати книги про своїх однополчан, одночасно підготувала і захистила дисертацію на звання кандидата історичних наук, померла у 62 роки.

Меклін Наталія Федорівна, командир ланки. Коли війна закінчилася, їй ще не було 23 років, а вона вже була Героєм Радянського Союзу.

У 1953 році закінчила Військовий інститут іноземних мов, служила старшим референт-перекладачем в Міністерстві оборони СРСР. Після виходу у відставку працювала перекладачем. У 1972 році майор у відставці Меклін Наталія Федорівна (Кравцова) вступила до

Спілки письменників. Її перу належать шість повістей, багато нарисів та оповідань.

На фото: зліва на право Гашева Руфіна, Лора Розанова, Марина Чечнева, космонавт Валентина Терешкова та Наталія Меклін.

На фото: зустріч однополчан, 1949 рік, четверта справа Євдокія Рачкевич

Встреча у Большого театра. Москва. 1949 год.

Повоєнна фотографія Євдокії Яківни Рачкевич видатного фронтового кореспондента Євгена Халдея (автора славнозвісної фотографії «Знамя Победы над Рейхстагом»)

Льотчиць назавжди скріпили узи фронтової дружби, що зав'язалася в боях. Вони вирішили щорічно 2 травня і 8 листопада зустрітися в сквері Великого театру в Москві. На жаль, тепер ніхто з них вже не прийде на ці зустрічі... Тепер в сквері біля Великого театру збираються вже діти, внуки та правнуки прославлених льотчиць.

«Ми хочемо, щоб наші діти і внуки ніколи не бачили, як горять їхні друзі в літаках і танках, ніколи не задихалися в палаючих містах, щоб земля для них залишалася зеленою, прекрасною, мирною... Але для цього не можна забувати про те, що було!».

*Мы стали небом, стали облаками
И, видя сверху наш двадцатый век,
К вам тихо прикасаемся руками,
И думаете вы, что это снег.
Мы дышим, согревая птичьи гнёзда,
Баюкаем детей в полночный час.
Вам кажется, что с неба светят звёзды,
А это мы с небес глядим на вас.*

Використані джерела

- «В бой идут одни старики»: интересные факты о фильме. Фото [Электронный ресурс] // Новости Украины : вебсайт. – Режим доступа: <https://from-ua.com/photo/444140-v-boi-idut-odni-stariki-interesnie-fakti-o-filme-foto.html> (дата обращения: 12.12.2019). – Загл. с экрана.
- «В бой идут одни «старики»». Правда и вымысел легендарного фильма [Электронный ресурс] // ЯндексДзен : вебсайт. – Режим доступа: <https://zen.yandex.ru/media/lublukino/v-boi-idut-odni-stariki-pravda-i-vymysel-legendarnogo-filma-5ca79aa136171b00b3bc3da2> (дата обращения: 07.11.2019). – Загл. с экрана.
- Ващенко, В. Герои в жизни и на экране: Минобороны опубликовало личные дела прототипов персонажей кинокартин о ВОВ [Электронный ресурс] / Владимир Ващенко // RT : вебсайт. – Режим доступа: <https://russian.rt.com/science/article/510882-filmy-dokumenty-publikacija-voyna> (дата обращения: 18.02.2020). – Загл. с экрана.
- Виноградова, Л. Защищая Родину. Летчицы Великой Отечественной [Электронный ресурс] / Любовь Виноградова// Loveread.ec : вебсайт. – Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=47499&p=1 (дата обращения: 24.10.2019). – Загл. с экрана.
- Говорят герои великой Победы. Диалог поколений [Электронный ресурс] // Сборник интервью и воспоминаний участников Великой Отечественной войны. Москва: ЗАО «СВР – Медиа», 2010. – 288 с. – Режим доступа: <http://dialog-pokoleniy.ru/uploads/book/pdf/3/heroes.pdf> (дата обращения: 20.02.2020). – Загл. с экрана.
- Голубева-Терес, О. Т. Ночные рейды советских летчиц. Из летной книжки штурмана У-2. 1941–1945 [Электронный ресурс] / Ольга Тимофеевна Голубева-Терес // ВикиЧтение : вебсайт. – Режим доступа: <https://biography.wikireading.ru/145340> (дата обращения: 2.02.2020). – Загл. с экрана.

- «Девчонки дали зарок: никаких парней до конца войны». Как на фронте воевали «ночные ведьмы» [Электронный ресурс] // Белорусский портал TUT.BY : вебсайт. – Режим доступа: <https://news.tut.by/culture/673812.html> (дата обращения: 11.03.2020). – Загл. с экрана.
- Долгарева, А. Война и любовь: как сложилась судьба «ночных ведьм» [Электронный ресурс] / Анна Долгарева // Ридус : веб-сайт. – Режим доступа: <https://www.ridus.ru/news/288236> (дата обращения: 05.01.2020). – Загл. с экрана.
- Богданова, Т. «Женщина может всё!» После войны «ночная ведьма» стала профессором физики [Электронный ресурс] / Татьяна Богданова // Аргументы и факты : вебсайт. – Режим доступа: https://aif.ru/society/people/voyna_i_mir_nochnoy_vedmy (дата обращения: 17.06.2019). – Загл. с экрана.
- Евтушенко, Е. Баллада о военных летчиках – «В небе ночные ведьмы» [Электронный ресурс] / Евгений Евтушенко // bards.ru : вебсайт. – Режим доступа: <http://www.bards.ru/archives/part.php?id=54723> (дата обращения: 17.02.2020). – Загл. с экрана.
- Жирохов, М. А. «Ночные ведьмы» на «рус-фанер» [Электронный ресурс] / Михаил Александрович Жирохов // Art of war : вебсайт. – Режим доступа: <https://bit.ly/3c8wxNM> (дата обращения: 16.08.2019). – Загл. с экрана.
- Еленский, О. Последняя «ласточка» из легендарных «ночных ведьм» [Электронный ресурс] / Олег Еленский // Независимое военное обозрение : вебсайт. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/history/2014-07-04/12_porova.html (дата обращения: 05.01.2020). – Загл. с экрана.
- Кравченко, Д. Прототипом героя фильма «В бой идут одни старики» стал почетный гражданин Днепропетровска [Электронный ресурс] / Дмитрий Кравченко // Городской сайт Днепра : вебсайт. – Режим доступа: <https://gorod.dp.ua/news/87105> (дата обращения: 09.02.2020). – Загл. с экрана.
- Летопись Военного университета: год за годом [Электронный ресурс] // Военный университет Министерства обороны РФ : вебсайт. – Режим доступа: <https://vumo.mil.ru/VU-MO-100-let/Letopis-Voennogo-universiteta-god-za-god> (дата обращения: 13.01.2020). – Загл. с экрана.

- Макошь «Ночные ведьмы» (Женщина и война - 2) [Электронный ресурс] / Макошь// Литсовет : вебсайт. – Режим доступа: <https://bit.ly/34yVPST> (дата обращения: 19.11.2019). – Загл. с экрана.
- Медведев, В. Как «ночные ведьмы немцам ад устроили [Электронный ресурс] / Виктор Медведев // Независимое военное обозрение : вебсайт. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/wars/2018-04-27/8_994_witches.html (дата обращения: 20.12.2019). – Загл. с экрана.
- Поезія Любові Геньби [Електронний ресурс] // Жінка-Українка : вебсайт. – Режим доступу: <http://ukrainka.org.ua/node/7193> (дата перегляду 19.11.2019). – Назва з екрану.
- Ракобольская, И. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков [Электронный ресурс] / И. Ракобольская, Н. Кравцова // Maxima-library : вебсайт. – Режим доступа: <http://maxima-library.org/year/b/391134?format=read> (дата обращения: 10.02.2020). – Загл. с экрана.
- Рачкевич Євдокія Яківна [Електронний ресурс] // Наш полк : інтернет-портал телеканала «Інтер». – Режим доступу: <https://polk.inter.ua/ru/polk/13046-rachkevich-yevdokiya-yakivna> (дата перегляду: 019.11.2019). – Назва з екрану.
- Рачкевич Евдокия Яковлевна [Электронный ресурс] // Ночные ведьмы 65-летию Победы : вебсайт. – Режим доступа: <http://tamanskiy46.narod.ru/p33aa1.html> (дата обращения: 17.02.2020). – Загл. с экрана.
- Рачкевич Евдокия Яковлевна (1907-1975) [Электронный ресурс] / Женские лики авиации : вебсайт. – Режим доступа: <http://www.letunij.narod.ru/Komissar1.html> (дата обращения: 03.10.2019). – Загл. с экрана.
- Ремовська, О. Нарівні з чоловіками у радянській армії воювали 800 тисяч жінок – Кобченко [Електронний ресурс] / Олена Ремовська // Крим.Реалії : вебсайт. – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/27007067.html> (дата перегляду 19.11.2019). – Назва з екрану.

- Сивкова, И. 46-й Гвардейский Таманский полк ночных бомбардировщиков [Электронный ресурс] / Ирина Сивкова // Миртесен : вебсайт. – Режим доступа: <https://bit.ly/2V44GbM> (дата обращения: 03.04.2019). – Загл. с экрана.
- Смолина, А. Там вдали ваша юность военная... [Электронный ресурс] / Алла Смолина // ARTofWAR : вебсайт. – Режим доступа: http://artofwar.ru/s/smolina_a/text_0550.shtml (дата обращения: 17.02.2020). – Загл. с экрана.
- Чечнева, М. П. Боевые подруги мои [Электронный ресурс] / Марина Павловна Чечнева // Военная литература : вебсайт. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/bio/chechneva_mp2/index.html (дата обращения: 13.01.2020). – Загл. с экрана.
- Чечнева М. Высоцкая Аня [Электронный ресурс] / М. Чечнева // Ночные ведьмы 65-летию Победы : вебсайт. – Режим доступа: <http://tamanskipolk46.narod.ru/p153aa1.html> (дата обращения: 11.03.2020). – Загл. с экрана.
- Чечнева, М. П. «Ласточки» над фронтом [Электронный ресурс] / Марина Павловна Чечнева // Военная литература : вебсайт. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/bio/chechneva_mp2/index.html (дата обращения: 13.01.2020). – Загл. с экрана.
- Чечнева, М. П. Самолеты уходят в ночь [Электронный ресурс] / Марина Павловна Чечнева // Флибуста Книжное братство : вебсайт. – Режим доступа: <http://flibusta.site/b/540692/read> (дата обращения: 11.01.2020). – Загл. с экрана.
- Чикурова, Ж. Евдокия Рачкевич. «Мамочка» ночных ведьм [Электронный ресурс] / Женя Чикурова // Superстиль : вебсайт. – Режим доступа: http://old.superstyle.ru/22dec2014/evdokiya_rachkevich (дата обращения: 21.12.2019). – Загл. с экрана.
- Шак, В. «Ночная ведьма» из бурчащего села [Электронный ресурс] / Владимир Шак // Сайт журналиста Владимира Шака : вебсайт. – Режим доступа: https://zurnalist.io.ua/s1196835/nochnaya_vedma_iz_burchashchego_sela (дата

обращенія: 31.01.2020). – Загл. с экрана.

- Шляхтерман, В. В небе только ведьмы [Электронный ресурс] / Владимир Шляхтерман // Совершенно секретно : вебсайт. – Режим доступа: <https://www.sovsekretno.ru/articles/v-nebe-tolko-vedmy/> (дата обращения: 15.05.2019). – Загл. с экрана.
- Юферев, С. У-2. Летающая парта [Электронный ресурс] / Сергей Юферев // Военное обозрение : вебсайт. – Режим доступа: <https://topwar.ru/147648-letajuschaja-parta-u-2.html> (дата обращения: 02.03.2020). – Загл. с экрана.
- В оповіді використані фотографії військових кореспондентів *Євгенія Халдея, Івана Шагіна, Олександра Устинова*, робота художника *Олега Шупляка*.

Дякуємо за увагу!

*Матеріал збрала та впорядкувала
Бондар О. І., бібліотекар I кат.*

*Науково-технічна бібліотека
Вінницького національного технічного
університету*

library@vntu.edu.ua

2020 рік

